

בלק הוא יתרו מאת יהודה ליבס

מנוסח הכתוב 'ובלק בן צפור מלך למואב בעת ההיא' (במ' כב, ד) אפשר להסיק שבלק לא היה מואבי במקורו, ומן הקשר ההדוק המתואר בפרשת בלק בין המואבים למדיינים, אפשר אף לשער שמדייני היה. כך אכן גורסים המדרשים (מדרשי רבא ותנחומא על-אתר, וכן תרגום ירושלמי ואף פירוש רש"י), שרובם אף מזהים את בלק עם צור נסיך מדיין. ספר הזוהר (ח"ג קצו ע"ב), מוסיף ומייחסו למדייני ידוע אף יותר, יתרו כהן מדיין, שלדעת הזוהר בלק מבני בניו היה. הזוהר, המרחיב שם בעניין צפור ומשמעותה הקבלית והמאגית, מייסד עליה כמדומה גם את הקשר בין יתרו לבין בלק, כי בלק הוא בן צפור, ויתרו אביה של צפורה.

אומנם הזוהר לא די שאינו מזהה את בלק עם יתרו, אלא אף מתאר ניגוד קוטבי בין בלק לבין זקנו: בעוד שיתרו התגייר ונדבק בישראל (זו גם דעת מדרשי חז"ל), בלק דבק בעבודה זרה וניסה לקלל את ישראל ולהכותם. אך האר"י הקדוש, המבאר זאת (בשער הפסוקים פרשת בלק) על דרך גלגולי הנשמות וצירופן, מוצא גם יסוד משותף לנשמת יתרו ובלק: שניהם משורש קין. יתרו (הנקרא גם קין וקיני) לקח את החלק הטוב שבנשמה זו, ובלק נחל את היסוד הרע.

בשורות הבאות מבקש אני לצעוד צעד נוסף ולהעלות השערה בדבר זהות גמורה בין יתרו לבין בלק. בעיון נוסף במקראות עולה האפשרות שאין בלק אלא יתרו, שעזב את משה חתנו ואת בני ישראל, ושינה את טעמו, וכשנעשה מלך על מואב אף ביקש לקללם ולגרשם (השערה זו מתאימה במקצת לדעת האר"י – בשם יתרו נקרא האיש בזמן טובתו, ובלק ברשעתו). זו אומנם השערה בלבד, אך יש בה לדעתי כדי להבהיר סתומות במסורות על משה, ולשם ביסוסה אביא תחילה הקבלות בין יתרו לבין בלק, נוספות על אלה שנזכרו לעיל על מוצאו המדייני של בלק ועל הדמיון בין השמות צפור וצפורה.

ראשית, יתרו ובלק דומים בכך ששניהם כוהנים המקריבים קרבנות (שמות יח, יב; במ' כג, ב יד ל), האחד לברכה והשני לקללה שנהפכה לברכה אף היא. דמיון אחר בין שני האישים ימצא בהתעוררותם הראשונית והתרשמותם ממעשה ישראל, המתוארות בלשון דומה: מעשה יתרו פותח במלים: 'וישמע יתרו כהן מדין חתן משה את כל אשר עשה אלהים למשה ולישראל עמו כי הוציא ה' את ישראל ממצרים' (שמות יח, א), ומעשה בלק פותח במלים: 'וירא בלק בן צפור את כל אשר עשה ישראל לאמרי' (במ' כב, ב). אגב, מלים אלה, שבהם אין בלק מוגדר בשום תואר, דומה שמניחות שהקורא כבר מודע לבלק ומכירו משכבר, ואם לא בשם בלק הרי בשם אחר, כגון יתרו.

דמיון זה נשמר גם אם המסקנה המועלת בשני המקרים, הפוכה היא: בעקבות השמועה יתרו מברך, וראיית בלק גורמת לו לרצות לקלל. בלק אומנם אינו מקלל בעצמו אלא שוכר לשם כך את בלעם, אך גם זאת אפשר להסביר על פי דרכנו, בשל הברכה שבירך אותם בעבר בהיותו בבחינת יתרו, ובהתאם לכלל שקבע בלעם בברכתו: 'הנה ברך לקחתי וברך ולא אשיבנה' (במ' כג, כ).

מעבר ושינוי זה בין יתרו המברך לבין יתרו בבחינת בלק המבקש לקלל, ניתן להסבר: יתרו כשראה את העם המשועבד, שיצא לחירות בכוח אלהיהם, ברך את ה', אך בראותו את כוחם העצמי של ישראל במלחמה עם אויביהם, נבהל וביקש לקלל. והרי כיוצא בכך רואים אנו גם היום: גויים רבים מזדהים עם גורל ישראל בשואה, ומברכים את הניצולים, אך בראותם את חוזקם של ישראל ואת ניצחונות מדינתם על אויביה – נמצאים מקללים.

אך אם בלק יתרו הוא, מדוע נקרא בלק ולא יתרו? על כך אפשר להשיב ולומר שבלק שם נוסף הוא שהיה ליתרו. יתרו שבעה שמות היו לו, ואלה נמנים במדרש: יתרו יתרו חובב רעואל חבר פוטיאל קיני (מכילתא, יתרו א), ואפשר שבלק הוא השמיני. אף דומה ששם זה ניתן לו דווקא מאחר שהשתנה והחליף את עורו, כי אפשר לפרש 'בלק' מלשון 'בוקק הארץ ובולקה ועוה פניה' (יש' כד, א) ומלשון 'בוקה ומבוקה ומבלקה' (נחום ב, יא), ובדומה לכך, בערבית 'אבלק' פירושו מי שעורו מנומר. ואולי 'בלק' אינו אלא שם סתמי של מי שאין רוצים לנקוב בשמו האמיתי, כמו 'פלוני אלמוני', שכן כך משמשים בתלמוד השמות חילק ובילק (חולין יט ע"א; סנהדרין צח ע"ב). ואם כן, בשימוש בשם בלק ביקשה תורה להסתיר את זהותו עם יתרו, וזאת לכבודו של משה, כפי שנראה להלן גם במקרים אחרים.

כזה גם דינו של הכינוי 'בן צפור'. 'צפור' מורה אולי על שינוי דעתו של יתרו ונדידתו אל עם אחר, ככתוב 'כצפור נודדת מן קנה כן איש נודד ממקומו' (משלי כז, ח). גם לדעת ר' משה זכותו (הובא ב'ניצוצי אורות' על זוהר ח"ג, קפד ע"ב), 'צפור' היה גם הוא שמו של יתרו, אך התורה והמדרש הסתירו זאת, כי שם זה מורה על התקופה שבה עסק בכישוף ובעבודה זרה. ואולי 'צפור' היה באמת שם אבי יתרו, ובתו צפורה נקראה על שם סבה.

ישאל השואל: מנין ששינה יתרו את דעתו? אולי דווקא התגייר ונשאר נאמן במחנה ישראל, כפי שאומרים חז"ל? על כך אשיב: מפשט הכתובים עולה תיאור הפוך, גם אם הוסוה במקצת לכבודו של משה, ואפשר שאף דברי חז"ל אלה לא באו אלא לחזק הסוואה והסתרה שכזו. בפרשת בהעלותך מובאים חילופי דברים בעניין זה בין משה לבין יתרו: 'ויאמר משה לחבב בן רעואל המדיני חתן משה נסעים אנחנו אל המקום אשר אמר ה' אתו אתן לכם לכה אתנו והטבנו לך כי ה' דבר טוב על ישראל. ויאמר אליו לא אלך כי אם אל ארצי ואל מולדתי אלך. ויאמר אל נא תעזב אתנו כי על כן ידעת חנתנו במדבר והיית לנו לעינים' (במ' י, כט-לב). כאן לא פורט מה הייתה תוצאת חילופי הדברים, אף לפי התיאור בפרשת יתרו, מסתבר שיתרו לא נענה להפצרות משה, שנאמר: 'וישלח משה את חתנו וילך לו אל ארצו' (שמות יח, כז).

אגב, הנימוק שמעלה משה 'כי על כן ידעת חנתנו במדבר והיית לנו לעינים' מוקשה במקצת, הרי ארון ה' הוא שקבע את מקומות החנייה במדבר, ועניין זה הדגישה התורה דווקא בפסוק הבא, אחרי הפצרת משה הנזכרת: 'וארון ברית ה' נסע לפניהם דרך שלשת ימים לתור להם מנוחה' (במ' י, לג). אפשר אפוא שמעבר לנימת החיוב והנימוס, במלים 'כי על כן ידעת חנתנו במדבר והיית לנו לעינים' הביע משה את החשש שמא, אם יעזוב את מחנה ישראל, ינצל יתרו לרעה את ידיעת מקום חניית ישראל במדבר, ויהיה לישראל 'לעיניים', כלומר למרגל בעל עין רעה. ואכן כך עשה בלק, והראה לבלעם את מחנה ישראל באופן שמתאים לקללה: 'אפס קצהו תראה וכלו לא תראה וקבנו לי משם' (במ' כג, יג).

יתרו לא די שלא נשאר במחנה ישראל, אלא הלך דווקא אל אויביהם. דומה שגם בארץ מואב לא נשאר, שכן בסוף פרשת בלעם נאמר 'ויקם בלעם וילך וישב למקומו וגם בלק הלך לדרכו' (במ' כד, כה). מכל מקום, את זרעו של יתרו מוצאים אנו בימי שאול, דווקא בקרב עמלק, אויבו המושבע של ישראל, שנאמר: 'ויאמר שאול אל הקיני לכו סרו רדו מתוך עמלקי פן אספך עמו ואתה עשיתה חסד עם כל בני ישראל בעלותם ממצרים ויסר קיני מתוך עמלק' (ש"א טו, ו). דומה שאת הצלתו של הקיני בעת הכרתת עמלק ניבא כבר בלעם לבלק, במ' כד, כא-כב).

כזאת לומדים אנו גם מסיפור דבורה: 'וחבר הקיני נפרד מקין מבני חובב חותן משה' (שופ' ד, יא). רק חבר הקיני נפרד, דומה ששאר בני חובב חותן משה נשארו כקין, נעים ונדים ורוצחים. גם חבר הקיני עצמו לא לישראל התחבר אלא לאויביו, ולכן לשם נס סיסרא: 'וסיסרא נס ברגליו אל אהל יעל אשת חבר הקיני כי שלום בין יבין מלך חצור ובין בית חבר הקיני' (שופ' ד, יז). סיסרא, לרוע מזלו, לא העלה על דעתו שיעל תבגוד באמונתו, ותחזור לברית הראשונה שבין יתרו לבין משה ועמו.

יחסו האמביוולנטי של יתרו אל ישראל אף גורר, או משקף, יחס דומה כלפיו מצדו של משה. בפרשת יתרו מדגישה התורה שלפי עצת יתרו מינה משה שופטים על ישראל, אך כשחוזר משה ומספר עניין זה בנאומו שבספר דברים, אחרי פרשת בלק, מוצא הוא לנכון להעלים את חלקו של יתרו, ואת יוזמת מינוי השופטים מייחס הוא לעצמו (דב' א, ט-יד).

דומה שגם נישואי משה לצפורה בת יתרו בעייתיים היו. כך בעיני משה עצמו, שמיהר לגרשה (שמות יח, ב), ואף בעיני אהרן ומרים שדיברו 'במשה על אדות האשה הַכִּשִׁית אשר לקח' (במ' יב, א). אשה כושית זו בוודאי היא צפורה בת כהן מדיין, שכן 'כושן' הוא כינוי למדיין, כפי שעולה מחב' ג, ז, וכך אכן מפרשים רוב המדרשים והפרשנים. האל אומנם מוכיח ומעניש את אהרן ומרים על דבריהם, אך בתוכחתו מזכיר הוא רק טענה נוספת שטענו, נגד עדיפות נבואת משה על נבואתם (במ' יב, ד-י), ועובר בשתיקה על דבריהם בנוגע לאשה הכושית, שכנראה בהם היה ממש.

הבעייתיות של נישואיו עם ציפורה עומדת גם ברקע עמדתו הפסיבית של משה ברגע השפל הגדול של ישראל במדבר, חטא הבגידה בשיטים (על עומק תהום זו עומד גלעד ברעלי, במאמרו 'בכיו של משה – הכישלון הגדול', בספרו אמת, אמונה, חילוניות ועבודה זרה, ירושלים תש"ע). משבר זה קשור לפרשת בלק, שכן בעצתו של בלעם אירע הדבר (במ' לא, טז), ובני ישראל זנו אחרי בנות מדיין. כאשר בא איש מבני ישראל, זמרי בן סלוא, ויקרב אל אחיו את המדינית לעיני משה ולעיני כל עדת בני ישראל, משה הסתפק בבכייה עם שאר הצופים במחזה, ורק פינחס, נכדו של אחיו אהרן, קם מתוך עדה זו ולקח רומח בידו (במ' כה, ו-ח). התנהגות זו של משה עומדת בסתירה רבה לדרכו העזה והחד-משמעית במקרים אחרים, וההסבר ההגיוני להבדל נעוץ בנישואיו שלו עם אשה מדיינית, כמו שאמרו חז"ל: 'תפשה [זמרי את המדיינית, כזבי בת צור] בבלוריתה והביאה אצל משה אמר לו בן עמרם זו אסורה או מותרת ואם תאמר אסורה בת יתרו מי התירה לך' (בבלי, סנהדרין פב ע"א). לדעת חז"ל, כזכור, צור אביה של כזבי היה בלק בן ציפור, ואם נוסף ונזהה את בלק גם עם יתרו, תתחזק הטענה עוד יותר, בהיות כזבי אחותה של צפורה.

מעניין שטענה מעין זו השמיעו ישראל, לפי חז"ל, דווקא כנגד פינחס: 'והלא שבטים מבזין אותו: ראיתם בן פוטי זה בן שפיטם אבי אמו עגלים לעבודת כוכבים יהרוג נשיא מישראל' (בבלי, סוטה מג ע"א). ייחוסו של פינחס ליתרו תלוי על בלימה מדרשית: זיהוי שרירותי למדי של יתרו עם פוטיאל אבי אמו של פינחס (שמות ו, כה), זיהוי שמתבסס על הדעה שיתרו פיטם עגלים לעבודה

זרה (או: 'שנפטר מעבודה זרה', ילקוט שמעוני ב, קסט), ואף חז"ל מפקפקים שם אם נכון הוא ייחוס זה, או שפוטריאל אינו אלא יוסף שפטפט ביצרו. לדעתי לא בא עניין קלוש זה אלא לרמוז לעניין ודאי שיש להסוותו: נישואי משה לבת כהן מדיין, שמהם עולה טענה כנגד משה, שאכן ראויה היתה להישמע, לו ניסה הוא לעשות כמעשה פינחס, ולהינקם מן המדיינית ובוועלה.

בעקבות מעשה הקנאה נחל פינחס 'לו ולזרעו אחרי ברית כהנת עולם' (במ' כה, יא-ג), ממש כפי שמעשה קנאתו האלימה של משה ושבתו אחרי חטא העגל הקנה את הכהונה לבני לוי (שמ' לב, כט). בניגוד לכך, נזכרים אנו, לבני משה וצפורה בת יתרו לא היה חלק ונחלה במעמד הכהנים. אדרבא, זרעו של משה שימשו בכהונה בבמת העגל שבדן, הנחשב לעבודה זרה בעיני הסופר המקראי. זאת לפי המסופר בספר שופטים (יח, ל): 'ויקמו להם בני דן את הפסל ויהונתן בן גרשם בן מנשה הוא ובניו היו כהנים לשבט הדני עד יום גלות הארץ'. האות נ' שבמלה 'מנשה' תלויה באוויר לפי המסורה, וטעם הדבר הוא ודאי כפי שפירש כאן רש"י (בעקבות בבלי, בבא בתרא קט ע"ב): 'מפני כבודו של משה כתוב נו"ן לשנות את השם, ונכתב תלויה לומר שלא היה מנשה אלא משה'.

שנאת מדיין, עם יתרו, היא כלל גדול בתורה, שנאמר 'צרור את המדינים והכיתם אותם. כי צררים הם לכם בנכליהם' (במ' כה, יז-יח). יש לצרור מדיינים יותר משאר עמים (למעט עמלק. ושלא כבעמלק, במלחמת מדיין הותר השלל, ואף 'כל הטף בנשים', במ' לא, יח). צרורים הם המדיינים לא רק בשל אחרייתם לחטא פעור, אלא גם מפני שהם, כפי שמעיר רש"י (במ' לא, ב), 'נתעברו על ריב לא להם' (ראה גם משלי כו, יז, ופירוש רש"י שם). כמו בימינו 'פעילי שמאל' ו'פעילי שלום' מצפון אירופה שבאים מרחוק לעזור לאויבינו, כך היו בעבר המדיינים, סוחרים נודדים העוברים מעם לעם ומחפשים אך ריב ומדון (עצם המלה 'מדינים' נכתבת לעתים בספר משלי בכתוב 'מדינים').

אך מעבר לכך, מלחמת מדיין, הריב הקשה עם עמו של חותנו, היוותה גם בעיה אישית של משה. כך אפשר ללמוד מן המצוה שנצטווה: 'נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים אחר תאסף אל עמיק' (במ' לא, ב). הלשון 'אחר תאסף אל עמיק' מוכיחה בעליל שמדובר בעניין אישי, זו משימתו האחרונה של משה שעליו להשלימה לפני מותו, ואין להשאירה ליהושע. כך מפרש גם הרמב"ן, שמצטט כאן את הפסוק: 'שמח צדיק כי חזה נקם' (תה' נח, יא), ללמדך שמדובר בנקמה שציפה לה משה. ואף על פי כן גם מלחמה זו הופקדה לבסוף בידי פינחס (במ' לא, ו). המדרש (במדבר רבא כב, ג) מתעמק בפשר הדבר, ומייחס זאת כמתבקש ללבטיו של משה, שמצד אחד היה עליו צורך, רצון ומצוה, לנקום בעצמו במדיינים, אך 'מפני שנתגדל בארץ מדין אמר: אינו בדין שאני מצר למי שעשה בי טובה, המשל אומר בור ששתית ממנו אל תזרוק בו אבן'. הפיתרון שמצא לבסוף, בשליחת פינחס, הוא פורמאלי הלכתי: 'אמר: מי שהתחיל במצוה הוא גומר. הוא השיב את חמתו והכה את המדיינית הוא יגמור מצוותו'. ואפשר שלא רק עם מדיין נשאר למשה בסוף ימיו חשבון מסובך ובלתי פתור, אלא גם ביחסו כלפי חותנו, יתרו שהוא בלק.